

10. President Wilson's Fourteen Points. Delivered in Joint Session, January 8, 1918. URL: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson%27s_Fourteen_Points
11. Prime Minister Lloyd George on the British War Aims. *The World War I Document Archive*. URL: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Prime_Minister_Lloyd_George_on_the_British_War_Aims
12. Prott, V. (2014). Tying Up the Loose Ends of National Self-Determination: British, French, and American Experts in Peace Planning, 1917–1919. *The Historical Journal*. Vol. 57. Is. 3. P. 727–750.
13. Secretary's Notes of a Conversation of the Foreign Ministers, Held in M. Pichon's Room, Paris, on Saturday, April 26, 1919, at 3 p.m. *The Foreign Relations of the United States, Paris Peace Conference*. Vol. 4. Access mode: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv04/d39>
14. Throntveit, T. (2011). The Fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and National Self-Determination. *Diplomatic History*. Vol. 35. No. 3. P. 445–481.

УДК 327.2(091)

ФЕНОМЕН ІМПЕРІАЛІЗМУ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Орлова Тетяна

Останнім часом у політологічному дискурсі різних країн спостерігається підвищення інтересу до феномену, що одержав назву «імперіалізм». Використовуються словосполучення «політичний імперіалізм», «економічний імперіалізм», «культурний імперіалізм», «інформаційний імперіалізм». Існує чимало теорій імперіалізму, пояснень його становлення і розвитку. В аналізі історії і поточної зовнішньої політики Російської Федерації використовуються визначення «революційний» і «реставраційний» імперіалізм. Зі свого боку, російські пропагандисти звинувачують західний імперіалізм у тому, що він «підитовхує світ до конфлікту». Пропонується поглянути на феномен імперіалізму із точки зору історика. Питанню додає актуальності агресивна політика стосовно України, пострадянського простору, усього світу, що є виявленням споконвічної імперської й імперіалізму Росії.

Ключові слова: імперіалізм, зовнішня політика, агресія, імперськість, Росія.

У вітчизняній історіографії, яка впродовж десятиліть визначалася настановами марксистсько-ленінської доктрини, імперіалізм тлумачився у межах, окреслених працею В. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916 р.) [8]. Під впливом праць Дж. А. Гобсона «Імперіалізм» (1902 р.) [3] та Р. Гільфердінга «Фінансовий капітал» (1910 р.) [2]. В. Ленін модифікував ідеї К. Маркса стосовно капіталістичного розвитку. На його думку, імперіалізм – це монополістичний капіталізм, його найвища і остання стадія, переддень соціалістичної рево-

люції. Імперіалізм було визначено як паразитичний, загниваючий і вмираючий капіталізм, бо на цій стадії завершується визрівання передумов його загибелі – протиріччя, насамперед головне – між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення – досягають найвищого ступеня. Це має призвести до революційного краху усієї капіталістичної системи. Після реалізації ленінських ідей на російських теренах очікувався початок світової соціалістичної революції, яка мала під керівництвом Москви швидко перевести людство на рейки нового, найпрогресивнішого в історії ладу. Насправді за революційними гаслами приховувався імперіалізм, але не у ленінському розумінні цього слова.

Термін «імперіалізм» походить від латинського «*imperium*», що означає «влада», «панування» і позначає політику і практику поширення свого впливу або контролю однією державою на інші країни, слабші або менш розвинені. Термін веде походження від Нового часу, хоча імперіалізм як політика вважається таким же давнім, як сама цивілізація і сягає епохи імперії гіксосів, які захопили фараонівський Єгипет у XVII ст. до н. е., а також імперії фараона Тутмоса III, який вів активну завойовницьку політику (XV ст. до н. е.).

З погляду історичної психології, імперіалізм являє собою древнє явище, що випливає з основних потягів і вродженої агресивності людей, їхнього постійного бажання до панування і контролю над оточуючим середовищем. Якщо вдається до аналізу історичного досвіду, то його витoki варто шукати у таких складних і всеохоплюючих явищах, як економічна і політична невпевненість людей, людських потягах до статусу і влади, напористості й егоїзмі, а також в ідеологічних імпульсах. У якості факторів мотивації імперіалізму виступали різноманітні воєнні, політичні, економічні, релігійні, ідеологічні фактори. Русієм могло виступати бажання тієї чи іншої держави підвищити свій статус і посилити владу в світі; набути військової слави або дипломатичних переваг; прагнення поставити під свій контроль іноземні природні ресурси і запаси сировини; намагання забезпечити нові землі для переселення своїх громадян; потреби торгової експансії – пошуки нових ринків збуту власної продукції або ж жага поширити свою політичну систему, а отже і вплив на інші регіони. Часом імперіалізм використовувався і зараз використовується для прикриття внутрішньої слабкості та неспроможності розв'язати відповідні проблеми, як це являє сучасна Росія. Імперії могли будуватися навколо єдиної віри або обожнюваного правителя, звеличення спільної історичної спадщини, звернення до міфічної традиції або раси, бачення світлого майбутнього або поширення «благ цивілізації» [18].

В еволюції імперіалізму можна окреслити три найважливіших періоди. Перший – від дохристиянської ери до падіння Риму. Найважливішими були ім-

перії Єгипетська, Ассирійська, Вавилонська, Перська, імперія Олександра Македонського і Римська.

Другий період припадає на Середньовіччя. Найзначнішими були імперія Карла Великого і Візантійська. Характерна особливість полягала у тому, що в цей час творцем імперій виступала релігія, в ім'я віри робилися спроби об'єднати світ. Так виник Арабський халіфат. На сьогодні ту ж ідею прагне втілити у життя Ісламська держава (до 2014 р. – Ісламська держава Іраку і Леванту). Унаслідок релігійних переконань велися хрестові походи XI–XV ст. із Західної Європи, їх також можна розглядати як імперіалістичні війни. Пізніше, з появою національних держав, імперіалізм набув конкуруючого характеру, коли кожна імперіалістична влада намагалася зміцнити власні позиції використовуючи інші держави.

Третій період тягнеться від Великих географічних відкриттів XV ст. до сьогодні. У ньому простежуються чотири етапи. Спочатку етап домінування Іспанії та Португалії у XV–XVI ст. Але на наступному етапі – XVII – остання чверть XIX ст. їх велич занепадає, і на світову арену виходять три нові імперіалістичні держави: Велика Британія, Франція і Нідерланди. Імперські зазіхання Франції певний час успішно реалізовував Наполеон, проте після його поразки французький вплив послабився, хоча свої заморські володіння держава утримувала і в XX ст. Після Віденського конгресу 1815 р. Велика Британія постала як провідна сила у світі. Невелика за розмірами і військовими силами Голландія спромоглася захопити чималі території і довгий час їх утримувати. Лише у 1949 р. її уряд був змушений визнати незалежність Індонезії.

Третій етап – від 1880-х рр. до Другої світової війни – позначився піднесенням нової групи імперіалістичних держав, серед них – Німеччина, США, Італія, Японія. Оскільки більша частина світу вже була розділена між старими імперіалістичними державами, нові почали боротьбу за ще не поділені землі і виривання володінь у суперників, будували власні імперії задля захоплення або інкорпорації чужих територій. Німеччина заявила про себе як про імперську державу при О. фон Бісмарку, коли розгромила Австрію у 1866 р., Францію у 1871 р., а потім розпочавши заморську колоніальну політику. Набуті володіння вона втратила унаслідок поразки у Першій світовій війні. Проте за часів А. Гітлера німецький імперіалізм відродився і став рушійною силою розв'язування Другої світової війни, у якій він зіткнувся із імперіалізмом російським / радянським. У тій війні германська імперія – Третій Рейх – зазнала поразки. Японський імперіалізм почався з японсько-китайської війни 1894–1895 рр., одержав перемогу над Російською імперією у війні 1904–1905 рр. Великі сподівання на експансію Японія пов'язувала із Другою світовою війною, але вони не виправда-

лися. США продемонстрували свої імперіалістичні амбіції перемогою в іспано-американській війні 1898 р. Пізніше з боку Америки були й інші акти експансії. Але найголовнішим знаряддям стала політика «доларової дипломатії», що на початку ХХ ст. перетворилася на форму економічного імперіалізму.

Четвертий етап настав після завершення Другої світової війни. Більшість старих імперіалістичних держав були змушені визнати незалежність своїх колоній. Водночас на політичну арену вийшли дві нові імперіалістичні держави – Союз Радянських Соціалістичних Республік і Китайська Народна Республіка. Керуючись переконанням невідворотності комунізму у світовому масштабі і намаганням зберегти свою безпеку у капіталістичному оточенні, яке не зникло так швидко, як очікувалося, ці держави вдалися до ідеологічного, політичного, економічного імперіалізму, що у багатьох відношеннях скидався на імперіалізм капіталістичної системи, засуджуваний комуністичною пропагандою.

Російський імперіалізм має давнє походження. За часів Петра I та Катерини II російська імперія розширювалася на захід, південь, схід [16, 19]. Починаючи від 30-х років ХХ ст. настала доба радянського імперіалізму, який виявився, зокрема, у договорі з Німеччиною від 1939 р. про поділ Східної Європи на сфери впливу. Після Другої світової війни радянський тиск здійснювався стосовно держав так званого «соціалістичного табору», а також країн «соціалістичної орієнтації», навіть коли їх народи про неї не знали (Афганістан 1979–1989 рр.).

Комуністичний уряд Китаю, встановивши у 1949 р. контроль над більшою частиною країни, намагався втручатися у внутрішні справи сусідніх південно-східних держав, встановити контроль над Тибетом. На відміну від старих імперіалістичних держав, які зазвичай покладалися на військову силу або економічні заходи задля поширення свого контролю над іншими регіонами, радянські і китайські керівники вдалися до використання нових засобів – просування місцевих комуністів до влади в країнах, що їх цікавили, впровадження програм економічного і культурного обміну. Військове втручання не виключалося, про що свідчать події в Угорщині 1956 р., Чехословаччині 1968 р., коли здійснювалися спроби послабити контроль Москви.

На сьогодні актуальності набув російський імперіалізм, який дещо послаб у 90-х роках минулого століття і почав посилюватися від 2000-го року зі зміною влади на вищому рівні [5, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17]. Не дарма постійно наголошується відродження традицій, серед яких імперськість та імперіалізм посідають чільні місця. При чому подібні настрої притаманні не тільки лідеру нації, але й широкому загалу. Це відбилося у так званому «народному імперіалізмі» [11, 50–52], тобто масовій підтримці зовнішньополітичного курсу керівництва держави й переконанні у його правильності. У такий спосіб забезпечується ле-

гітимність влади як у внутрішній політиці, так і в зовнішній. Подібні настрої посилилися після початку агресії РФ проти України – спочатку ажіотажем щодо анексії Криму, а потім «наданням підтримки» російськомовному населенню частини Східної України. Імперські шати політики Кремля одержали назву «русский мир».

Російська пропаганда, намагаючись відвести від себе відповідальність за розв'язання гібридної війни практично проти усього світу, звинувачує західний імперіалізм у тому, що він «підштовхує світ до конфлікту» [4, 7], на який Росія не може не давати відповідь (наочне виявлення суто російської риси – перекладання відповідальності на інших) [1]. У цьому плані проти супротивників використовуються різні засоби, зокрема з арсеналу «інформаційного імперіалізму» [6] та «культурного імперіалізму» [14]. У протидії цим акціям суттєво зростає значення суспільствознавців, представників соціогуманітарних наук, які мають активніше і ефективніше брати участь у розробці й здійсненні проектів публічної історії.

Abstract

The recent political discourse of different countries shows an increased interest in the phenomenon labeled «imperialism». Such characteristics as «political Imperialism», «economic imperialism», «cultural imperialism», «informational imperialism» occur. There are many theories of imperialism, explaining its establishment and development. The analysis of the history and the current foreign policies of Russia uses definitions such as «revolutionary» and «restaurational» imperialism. In turn, Russian propagandists accuse Western imperialism for «propelling the world to conflict». It is suggested to revise the phenomenon of imperialism from a historian's viewpoint. The issue is even more topical because of the aggressive police of Moscow in relation to Ukraine, the post-Soviet space and the whole world, manifesting the everlasting imperial nature of imperialism of Russia.

Key words: imperialism, foreign policy, aggression, imperality, Russia.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бушанський В. Російський імперіалізм і «новий світовий порядок». URL: <https://pravda.com.ua/columns/2014/11/7/7043013/>
2. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Петроград. 1918. 553 с.
3. Гобсон Д. Империализм. Ленинград. 1927. 287 с.
4. Империализм грозит всему человечеству. URL: www.cprfspp.ru/16454.html
5. Ковалевский З. Российский империализм. URL: worldcrisis.ru/crisis/2680373
6. Копан О. В., Мельник В. І. Інформаційно-психологічна війна як засіб маніпулювання людською свідомістю. *Інформація і право*. № 2. 2016. С. 92–98.
7. Красинский В. Новый империализм. *Политический журнал: будущая история уже сегодня*. 2008. № 6/7. С. 56–59.

8. Ленин В. И. Империализм как высшая стадия капитализма. *Полное собрание сочинений*. 5-е изд. Т. 27. Москва. 1969. С. 299–426.
9. Лурье С. В. От древнего Рима до России XX века: преемственность имперской традиции. *Общественные науки и современность*. 1997. № 4. С. 123–133.
10. Масляк П. Російський імперіалізм: проблеми і перспективи URL: <https://www.ar25.org/article/rosiyskuu-imperialism-problemy-i-perspektyvu.html>
11. Никольский С. А. Русские как имперский народ. *Политическая концептология*. 2014. № 1. С. 42–54.
12. Новак А. «Бедная империя или Второй Рим» – соблазны имперского курса в современной русской мысли. *Европа*. 2003. № 2. Т. 3. С. 110–146.
13. Предеина М. Российский империализм в зеркале идеологических форм (взгляд из России). URL: propaganda-journal.net/8608.html
14. Президент: Російський культурний імперіалізм був артпідготовкою до російської агресії проти України. URL: www.memory.gov.ua/news/prezident-rosiiskji-kulturnii-imperializm-buv-artpidgotovkoyu-dlya-rosiiskoi-agresii-proti-ukrainy
15. Російський імперіалізм від Івана Великого до революції. Київ. 2010. 395 с.
16. Фатальный імперіалізм Москви URL: universum.lviv.ua/magazines/universum/2014/2/bahan.html
17. Филонов Н. Империализм, как высшая стадия путинской России URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/imperialism-kak-vyisshaya-stadiya-putin-skoj-rossii.html>
18. Хардт М., Негри А. Империя. Москва. 2004. 478 с.
19. Эткин А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. Москва. 2013. 490 с.

References

1. Bushanskij, V. Rosijskij imperialism i «novij svitovij poryadok» [*The Russian imperialism and «the new order of the world»*]. URL: <https://pravda.com.ua/columns/2014/11/7/7043013/>
2. Gilferding, R. (1918). Finansovyj capital [*Financial capital*]. Petrograd.
3. Gobson, D. (1927). Imperializm [*Imperialism*]. Leningrad.
4. Imperializm grozit vsemu chelovechestvu [*Imperialism threatens the whole mankind*]. URL: www.cprfspp.ru/16454.html
5. Kovalevskij, Z. Rossijskij imperialism [*Russian imperialism*]. URL: worldcrisis.ru/crisis/2680373
6. Kopan, O. V., Melnik, V. I. (2016). Informacijno-psihologichna vijna yak zasib manipulyuvannya lyudskoyu svidomistyju [*Information and psychological war as a method of manipulation of human consciousness*]. Informaciya i parvo, 2, 92–98.

7. Krasinskij, V. (2008). Novyj imperializm [*New imperialism*]. Politicheskij zhurnal: budushaya istoriya uzhe segodnya, 6/7, 56–59.
8. Lenin, V. I. (1969). Imperializm kak vysshaya stadiya kapitalizma [*Imperialism as a higher stage of capitalism*]. Polnoye sobraniye sochineniy. 5-e izd. T. 27. Moskva, 299–426.
9. Lure, S. V. (1997). Ot drevnego Rima do Rossii XX veka: preemstvennost imperskoj tradicii [*From ancient Rome to XXth century Russia: continuity of the imperial tradition*]. Obshestvennye nauki i sovremennost, 4, 123–133.
10. Masllyak, P. Rosijskij imperializm: problemi i perspektivi [*Russian imperialism: problems and spect*]. URL: <https://www.ar25.org/article/rosiyskiy-imperializm-problemy-i-perspektyvy.html>
11. Nikolskij, S. A. (2014). Russkie kak imperskij narod [*Russians as imperial people*]. Politicheskaya konceptologiya, 1, 42–54.
12. Novak, A. (2003). «Bednaya imperiya ili Vtoroj Rim» – soblazny imperskogo diskursa v sovremennoj russkoj mysli [*«Poor empire or the second Rome» – temptations of imperial discourse of modern Russian thinking*]. Evropa, 2, vol. 3, 110–146.
13. Predeina, M. Rossijskij imperializm v zerkale ideologicheskikh form (vzglyad iz Rossii) [*Russian imperialism in the mirror of the ideological forms (the view from Russia)*]. URL: propaganda-journal.net/8608.html
14. Prezident: Rosijskij kulturnij imperializm buv artpidgotovkoyu do rosijskoyi agresiyi proti Ukrayiny [*President: Russian cultural imperialism was an artillery preparation for Russian aggression against Ukraine*]. URL: www.memory.gov.ua/news/prezident-rosiiskji-kulturnii-imperializm-buv-artpidgotovkoyu-dlya-rosiiskoi-agresii-proti-ukrainy
15. Rosijskij imperializm vid Ivana Velikogo do revolyuciyi [*Russian imperialism from Ivan the Great to revolution*] (2010). Kyiv.
16. Fatalnij imperializm Moskvi [*Moscow's fatal imperialism*]. URL: universum.lviv.ua/magazines/universum/2014/2/bahan.html
17. Filonov, N. Imperializm, kak vysshaya stadiya putinskoj Rossii [*Imperialism as a highest stage of Putin's Russia*]. URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/imperializm-kak-vysshaya-stadiyaputinskoy-rossii.html>
18. Hardt, M., Negri, A. (2004). Imperiya [*Empire*]. Moskva.
19. Etkind, A. (2013). Vnutrennyaya kolonizaciya. Imperskij opyt Rossii [*Internal colonization. Russian imperial experience*]. Moskva.